

استاد ذبیح الله صفا

در میان نخستین دانش آموختگان رشته زبان و ادبیات فارسی در دانشگاه تهران سه پژوهنده ادبی برجسته به نظر می آیند: دکتر محمد معین، پرویز ناتل خانلری، دکتر ذبیح الله صفا، و هر یک از آنها نقش مهمی در ادبیات ایفا نموده است.

شادروان دکتر ذبیح الله صفا، استاد ممتاز دانشگاه تهران، یکی از برجسته ترین شخصیت های ادبیات فارسی بود که بیش از نیمه قرن در صحنه درس و تدریس، تحقیق و پژوهش، ترجمه و تاریخ نویسی خدمات پرارزشی را انجام داد. او در ۱۴ اردیبهشت ۱۲۹۰ هـ ش (۷ مه ۱۹۱۱ م) در شهر کوچک شهمیرزاد از سمنان چشم به جهان گشود. پدرش سید علی اصغر صفا که از لحاظ پیشه تاجر بود، زندگانی خوشحال بسر می برد. آغاز تحصیلات مقدماتی اش به شیوه متداول آن روزگار شد. پدر و مادرش ذوق و شوق او را در نظر داشته برای تحصیلات به تهران فرستادند. ذبیح الله صفا در سال ۱۳۱۲ هـ ش / ۱۹۳۳ م از دبیرستان دارالفنون دیپلم گرفت. سپس در سال ۱۳۱۵ هـ ش / ۱۹۳۶ م در ادبیات لیسانس گرفت. در سال ۱۳۲۱ هـ ش / ۱۹۴۳ م با ارائه پایان نامه خود در تاریخ حماسه سرایی ایران از دانشگاه تهران دکتری گرفت.

دکتر صفا در کودکی این قدر صلاحیت و استعداد داشت که وقتی که تحصیلات دبیرستانی را به پایان رسانید، به عنوان نویسنده و مترجم تنها

مجله ادبی آن زمان «مهر» و نیز به عنوان کمک سردبیر آن مجله خدمات ادبی را آغاز نمود. او در سال ۱۳۱۶ هـ ش/ ۱۹۳۷ م رسماً به سردبیری مجله «مهر» برگزیده شد. استاد صفا در سال ۱۳۲۱ هـ ش/ ۱۹۴۲ م به عنوان دانشیار و در سال ۱۳۲۷ هـ ش/ ۱۹۴۸ م به عنوان استاد کرسی تاریخ ادبیات ایران در دانشکده ادبیات ایران مقرر گردید. سپس او ریاست دانشکده علوم انسانی دانشگاه تهران را به عهده داشت. استاد صفا در سال ۱۳۴۷ هـ ش/ ۱۹۴۸ م از خود بازنشستگی گرفت. دانشگاه تهران خدمات ادبی و رتبه عالی ایشان در زمینه ادبیات را در نظر داشته ایشان را به عنوان استاد ممتاز مقرر نمود. علاوه بر این مسئولیتهای دیگر ادبی، آموزشی و افتخاری از قبیل عضو دانشگاه تهران، عضو شورای فرهنگ و هنر، دبیر کل شورای عالی فرهنگ و هنر، رئیس اداره دانش‌سراهای عالی مقدماتی در وزارت فرهنگ، رئیس اداره کل انتشارات و روابط دانشگاهی در دانشگاه تهران، دبیر کل کمیسیون ملی یونسکو در ایران، عضو دائمی و معاون انستیتوت بین‌المللی تحقیقات در تاریخ و تمدن آسیای مرکزی و غیره به عهده داشت. در سال ۱۳۵۶ هـ ش/ ۱۹۷۷ م سرزمین ایران را ترک گفته در شهر کوچک «لوبک» در آلمان سکنی گزیده بود و در بهار ۱۳۷۸ هـ ش/ ژوئن ۱۹۹۹ م همانجا چشم بر جهان بست.

مقالات بی‌شمار از استاد صفا در مجله‌های ادبی در سراسر جهان چاپ گردیده. آثار استاد صفا عبارتند از:

۱. گاه شماری و جشنهای ملی ایران: (مجموعه مقالاتی که از سال ۱۳۱۰ هـ ش/ ۱۹۳۱ م به بعد در مجله‌های مهر، ایران امروز، ارتش و یغما چاپ شده بود) در سال ۱۳۵۵ هـ ش/ ۱۹۷۶ م به چاپ رسید.
۲. آموزشگاهها و آموزشها در ایران: از زمان قدیم تا عصر حاضر در سال ۱۳۵۴ هـ ش/ ۱۹۷۵ چاپ شد.
۳. حماسه‌سرایی در ایران: از قدیمترین عهد تاریخی تا قرن چهاردهم هجری مآخذی معتبر در شاهنامه‌شناسی و اسطوره‌پژوهی است، چندین مرتبه چاپ شده و یکی از مهمترین آثار استاد صفا است که اصلاً پایان‌نامه برای دکتری استاد صفا می‌باشد.
۴. دانشهای یونانی در شاهنشاهی ساسانی: تهران ۱۳۳۰ هـ ش/ ۱۹۵۱ م.
۵. تاریخ علوم عقلی در تمدن اسلامی: تا اواسط قرن پنجم هجری.
۶. آیین سخن در معانی و بیان فارسی: چاپ اول ۱۳۳۱ هـ ش/ ۱۹۵۲ م.
۷. تاریخ ادبیات در ایران: این مهم‌ترین اثر استاد صفا است. استاد صفا وقتی که در دانشگاه تهران استاد تاریخ ادبیات فارسی بود، تألیف این کتاب را در سال ۱۳۳۲ هـ ش/ ۱۹۵۳ م آغاز کرد. از آن وقت تا آخر زندگانی اش این کار را ادامه داشته در پنج جلد و هشت کتاب را به چاپ رسانید. اگرچه قبل از استاد صفا و هم در زمان او محققین دیگر ایرانی و خارجی مانند ادوارد براون، هرمان اته، یان ریپکا، شبلی نعمانی، رضازاده شفق، صباح‌الدین عبدالرحمن و غیره به تدوین تاریخ ادبیات ایران پرداختند، ولی تاریخ ادبیات در ایران از استاد صفا

بسیار تحقیقی و مفصل است و مورد استفاده پژوهشگران قرار می‌گیرد. جلد اول این کتاب از آغاز عهد اسلامی تا دوره سلجوق در سال ۱۳۳۲ هـ ش / ۱۹۵۴ م به چاپ رسید. این جلد مشتمل بر ۷۰۴ ورق است. جلد اول در دو باب است.

جلد دوم از میانه قرن پنجم تا آغاز قرن هفتم هجری می‌باشد. این جلد در پنج فصل است و تعداد صفحات ۱۱۳۲ می‌باشد. جلد سوم تاریخ ادبیات در ایران از آغاز قرن هفتم هجری تا پایان قرن هشتم هجری می‌باشد. به سبب ضخامت (۱۴۶۷ ورق) در دو بخش منقسم شده است. دکتر صفا در آغاز این جلد می‌نویسد:

”در این دوران پر آشوب، ویرانکاران مغول و تاتار از آسیای مرکزی با تاخت و تازهای پیاپی مراکز ادبی و فرهنگی ایران را ویران کردند. با وجود این ویران‌سازی در این دوره پُرفتن نویسندگان نامدار مانند نصیرالدین طوسی، سعدی، مولوی، خواجو، حافظ، عطا ملک جوینی، رشیدالدین فضل‌الله ادبیات را از نوشته‌های خود سرشار ساختند“^۱.

در این جلد استاد صفا از سلسله‌های سلاطین هند هم تذکر می‌نماید و درباره‌های آنها را مهمترین مراکز تجمع دانشمندان و نویسندگان که از ایران مهاجرت نموده به دربار ایشان آمدند، قرار می‌دهد. علاوه بر خسرو، شاعران و نویسندگان دیگر هندی که استاد صفا ذکر نموده عبارتند از:

^۱- تاریخ ادبیات در ایران، ج ۳، ص ۲۲.

امیر خسرو، حسن دهلوی، بدرچاچ، عصامی، خواجه قطب‌الدین بختیار کاکلی و از مشایخ دیگر سلسله چشتیه در هند و مؤرخان شمس سراج عقیق، ضیاء‌الدین برنی و غیره.

جلد چهارم محتوی دوره از پایان قرن هشتم تا قرن دهم هجری است. در این جلد، آخرین سالهای فرمانروای تیموریان در ایران و دوران بنیانگذاری شهنشاهی صفوی تا مرگ شاه اسمعیل صفوی در سال ۹۳۰ هـ را مورد بررسی قرار گرفته است، و این دوره را «یک دوره فرهنگی خاص» نامیده است. ضمن تذکر تیموریان، استاد صفا حکومت‌های اسلامی در هند را هم به خاطر آورد که در قرن هشتم هجری ضعیف شده بودند تا این که ظهیرالدین بابر سلسله تیموریان در هند را در سال ۹۳۲ هجری بنیان گذاشت. استاد صفا پشتیبانی زبان و ادب فارسی به توسط حکومت‌های اسلامی در هند را مورد بررسی قرار می‌دهد.

جلد پنجم در سه بخش تقسیم شده است و از آغاز قرن دهم تا میانه قرن دوازدهم هجری را در بردارد. بعد از بحث و بررسی مفصل جانشینان شاه اسمعیل صفوی، استاد صفا دولت مغولان در هند را تحت عنوان «دولت گورکانی هند» تذکر می‌نماید و می‌نویسد: «از تأسیس دولت گورکانی تا مدت طولانی زبان فارسی زبان رسمی دربار هند و زبان ادب و شعر درآمد و به زودی کشمیر، لاهور، دهلی، دکن در هند جنوبی و بنگاله مراکز بزرگی شعر و ادب گردیدند. در همین جلد مؤلف مقاله مفصل به عنوان «هند قرارگاه شعر و ادب فارسی» نوشته است که در تاریخ شعر و ادب فارسی حایز اهمیت بزرگی می‌باشد. رواج شعر و ادب

در هند جنوبی در دهلی و دیگر استانهای هند بنگاله، گجرات، مالوه، کشمیر و غیره را بیان کرده است. علاوه بر شاعران مسلمان، سهم هندوان به ادبیات فارسی را هم بیان کرده است. بخش دوم این جلد مشتمل بر احوال زندگانی شعراء و نویسندگان دوره مذکور (از لسانی شیرازی تا فقیر دهلوی) می باشد. تعداد شعرا که در این فصل ذکر شده به ۱۲۶ می رسد. از میان ایشان ۲۱ نفر شاعر هندی نژاد مانند نبضی، بیدل و ۴۷ نفر شاعر ایرانی نژاد که به هند مهاجرت نمودند از قبیل غزالی مشهدی، عرفی شیرازی، نظیری نیشابوری، طالب آملی، کلیم کاشانی، صائب تبریزی و غیره را ذکر نموده است. بخش سوم جلد پنجم هم چاپ شده است. جستجو و کنجکاوهای صفا در شناسایی سرگذشت ادبیات و فرهنگ ایرانی پردامنه و با اهمیت است. متون نظم و نثر فراوانی را از نظر گذرانده است. شناخت و چیرگی مؤلف از ذهنیت تربیت شده او حکایت می کند. گذشته از این او به همان اندازه که ادب و فرهنگ ایران و فارسی را می شناسد، نسبت به لحظه ها و دقایق تاریخی ایران هم آگاه است. از این رو در نوشتن تاریخ ادبیات در ایران از جامع نگری سنجیده ای برخوردار است. اشارات سودمندی که نسبت به تاریخ سیاسی، اجتماعی و دینی در آغاز هر دوره تاریخی- ادبی به میان می آرد، خواننده را به موقعیت زمانی مورد نظر می کشاند. ضمن بررسی آثار ادبی و زندگی برجستگان ادب و فرهنگ ایران در تاریخ ادبیات شیوه صفا کاملاً تاریخی است. ذهنیت مؤلف کاملاً کلاسیک است و انعطافهای معمول در آن راه ندارد. او همه

کوشش خود را به کار می‌برد تا نقش خود را به عنوان مؤرخ ادبی دورنگر از دست ندهد.

۸. سیری در تاریخ زبانها و ادب فارسی: این رساله مشتمل بر ۴۲ صفحه مطالعه کوتاهی است درباره زبان‌های ایرانی و سیر کلی در جریانهای ادبی ایران، در این رساله لهجات زبان فارسی از آغاز مهاجرت آریائیان تاکنون متداول بوده، مورد بحث و بررسی قرار داده شده.
۹. مقدمه‌ای بر تصوف: رساله مختصری مشتمل بر ۵۳ صفحه می‌باشد که در آن از رشد تصوف تا قرن هفتم هجری بحث شده است.
۱۰. تاریخ علوم عقلی در تمدن اسلام (تا اواسط قرن پنجم هجری): دارای ۴۵۱ صفحه مربوط به تحقیقات راجع به علوم عقلی در تمدن اسلامی می‌باشد.
۱۱. مختصری در تاریخ تحول نظم و نثر فارسی: استاد صفادر این کتاب مختصر (۹۸ صفحه) تاریخ تحول نظم و نثر فارسی را مختصراً معرفی نموده است، و برای مبتدیان و دانشجویان نوشته شده است.
۱۲. نثر فارسی: (از آغاز تا عهد نظام‌الملک طوسی) مقدمه مفصل این کتاب واقعاً مقاله مفصل درباره نثر فارسی می‌باشد. در این کتاب استاد تاریخ نثر فارسی را از آغاز تا دوره معاصر بیان کرده است.
۱۳. آیین سخن: مختصری در معانی و بیان فارسی.
۱۴. گنج سخن: مشتمل بر احوال شاعران بزرگ فارسی و آثار منتخب‌شان (از رودکی تا بهار) با مقدمه مفصل درباره تاریخ شعر می‌باشد و دارای

سه جلد است. استاد صفا شاعران هندی نژاد مانند فیضی، بیدل و اقبال را نیز ذکر می‌کند.

گنجینه سخن: ابن اثر استاد صفا مشتمل بر احوال و آثار نویسندگان بزرگ می‌باشد که در شش جلد است و در آثار مهم استاد صفا به شمار می‌رود. این کتاب تاریخ مفصل نثر فارسی می‌باشد. داستانهای محلی و پهلوانی، رمانها، قصص و حکایات، تراجم و کتب رجال، تواریخ، کتب جغرافیا، آثار صوفیا، مسایل دینی و اخلاقی و غیره عنوانها هستند که استاد صفا درباره آنها بحث و بررسی نموده است.

گنج و گنجینه: تلخیص گنج سخن و گنجینه سخن است که دکتر سید محمد ترابی برای استفاده دانشجویان در ۷۲۰ صفحه ترتیب داده است.

داراب‌نامه طوسی: داراب‌نامه طوسی شامل داستان داراب پادشاه داستانی کیان فرزندی بهمن و دختر او روشنک است. استاد صفا داراب‌نامه طوسی را با مقدمه‌ای و حواشی و توضیحات ترتیب داده است. استاد صفا دیوان عبدالواسع جبلی (م: ۵۵۵ هـ)، دیوان سیف‌الدین محمد فرغانی (قرن هفتم و هشتم هجری) را به اهتمام و تصحیح و مقدمه‌ای مفصل منتشر نموده است. ایشان منظومه ورقه و گلشاه از عیوخی شاعر معروف آغاز سده پنجم را نیز ترتیب داده.

شعر استاد صفا: به علاوه نویسنده بزرگ و معروف جهانی، استاد صفا شعر هم می‌گفت و منتخب دیوان شعر او به نام نشاة جام چاپ شده است. ولی ابن مجمرعه اشعارش در هند پیدا نیست. آقای سید محمد

ترابی استاد دانشگاه علامه طباطبای، تهران، تحت عنوان «با نشأه جام» در مجله ایران‌شناسی مقاله‌ای نوشته است، ایشان می‌نویسد که «استاد در ضمن یادآوری آن خاطرات یک بار فرمود نخستین شعرش و نسی به یک روزنامه برای چاپ داد، او شاگرد کلاس دوم دبستان بود.» در سن نوزده سالگی یک قطعه «نالہ شعر» نوشت که در روزنامه «اقدام» و دومین به عنوان «رخسار مادر» چاپ شد. از آن وقت اشعار او به عنوانهای گوناگون در مجله‌های مختلف ایران و فرانسه به چاپ می‌رسید. آخرین نظم او به عنوان «درماندگان» است که در سال ۱۳۵۴ هـ ش/ ۱۹۷۵ م در پاریس چاپ شد و این جا فقط دو بیت از آن نقل می‌شود:

اسیران غم و رنج ملالیم گرفتاران گشت ماه و سالیم
 بدین‌بی‌حاصلی از کس چه خواهیم بدین بیچارگی بر خود چه بالیم
 پرفسور کبیر احمد جایسی از دانشگاه اسلامی علی‌گروه در کتاب خود به نام احوال و آثار دکتر ذبیح الله صفا (به زبان اردو) ضمن تذکر یک ملاقات با استاد صفا می‌نویسد: «استاد صفا زندگانی ادیباتی خود را به عنوان یک شاعر و داستان و رمان‌نویس آغاز نمودند.»

دکتر صفامیان دانشوران صف اول قرن بیستم میلادی به شمار می‌رود که بیشتر قسمت زندگانی ۸۸ ساله خود را در خدمت ادبیات گذرانده و در سال ۱۳۷۸ هـ ش/ ۱۹۹۹ م چشم بر جهان بست. استادان و دانشجویان در جهان از نوشته‌های پرارزشی او استفاده می‌کنند و این چشمه فیض برای نسل‌های آینده هم جاری و ساری خواهد ماند. هند افتخار دارد که

هم استادان و هم دانشجو و پژوهشگر درباره احوال و آثار ایشان کتابها نوشته و آثار ایشان را ترجمه کرده‌اند. پرفسور کبیر احمد جایسی کتابی به زبان اردو درباره احوال و آثار ایشان در سال ۱۳۶۱ ه.ش/ ۱۹۸۲ م نوشته به چاپ رسانید. سرکار خانم عندلیب زهرا کامون‌پوری تاریخ مختصر تحوّل نظم و نشر فارسی را به زبان اردو برگردانده در سال ۱۳۵۴ ه.ش/ ۱۹۷۵ م منتشر کرد. آقای محمد انظر نجمی دانشجوی دانشگاه دهلی رساله‌ای به عنوان «شرح حال و آثار دکتر ذبیح الله صفا» برای رساله پیش‌دکتری به زبان فارسی نوشته است و خیلی زحمت کشیده احوال و آثار استاد را مورد بررسی قرار گرفته است، پرفسور شریف حسین قاسمی کتاب تاریخ نشر فارسی را به اردو برگردانده.

منابع و مأخذ

۱. تاریخ ادبیات در ایران، ج ۳، ص ۲۲.
۲. دکتر ذبیح الله صفا: حیات اور کارنامے (اردو) از پرفسور کبیر احمد جایسی، ترقی اردو بیورو، دهلی نو، ۱۹۸۳ م.
۳. شرح حال و آثار دکتر ذبیح الله صفا، برای دریافت رساله درجه ام. فل از محمد انظر نجمی، دانشگاه دهلی، ۱۹۹۲ م.
۴. مجله ایران‌شناسی «جشن‌نامه استاد صفا» چاپ بنیاد کیان، آمریکا، ۱۹۹۱ م.
۵. مجله سخن عشق، تابستان ۱۳۷۸ ه.ش.